

Otrzymany: 07.11.2019
Zaakceptowany: 12.05.2020

Kamila Stańczak-Strumillo
Uniwersytet Gdański

Instytucjonalne wykluczenie emerytalne w wąskim ujęciu jako rodzaj wykluczenia finansowego w Polsce

INSTITUTIONAL PENSION EXCLUSION AS A NARROW APPROACH TO A TYPE OF FINANCIAL EXCLUSION IN POLAND

Problematyka wykluczenia finansowego stanowi istotny obszar badań we współczesnej nauce finansów głównie ze względu na poważne skutki jakie zjawisko to implikuje zarówno w makro (dla gospodarki, sektora finansowego), jak i mikro skali (dla konsumentów usług finansowych). Obserwując zmiany w demografii (wydłużanie się życia, starzenie społeczeństw) oraz spadek prognozowanych stóp zastąpienia w bazowych systemach emerytalnych szczególnego znaczenia nabiera kategoria wykluczenia emerytalnego, polegająca na ograniczonym dostępie jednostek do produktów emerytalnych.

Celem artykułu jest określenie istoty i miary wykluczenia emerytalnego oraz próba kwantyfikacji tego zjawiska w Polsce w latach 2006-2017. O oryginalności opracowania stanowi autorska definicja instytucjonalnego wykluczenia emerytalnego w szerokim i wąskim ujęciu, a także podjęta próba pomiaru instytucjonalnego wykluczenia emerytalnego w wąskim ujęciu obejmująca analizę zmian liczby uczestników dobrowolnych programów emerytalnych, wskaźników penetracji poszczególnych programów emerytalnych, oraz odsetka osób aktywnych ekonomicznie, nie korzystających z produktów emerytalnych.

Słowa kluczowe: wykluczenie finansowe, wykluczenie emerytalne, dobrowolne programy emerytalne.

JEL Codes: J-26, G-20, D-14.

Wprowadzenie

Zagadnienie wykluczenia finansowego poruszane jest w ostatnich latach dość często w literaturze przedmiotu. Temat jest o tyle ważny, że wykluczenie finansowe niesie ze sobą poważne skutki zarówno dla gospodarki, sektora finansowego, jak również samych konsumentów usług finansowych. Z tego względu Rada Unii Europejskiej i Parlament Europejski Europejskim ogłosiły rok 2010 Rokiem Walki z Ubóstwem i Wykluczeniem Społecznym. Za cel tego działania przyjęto zwiększenie świadomości opinii publicznej na temat ubóstwa i wykluczenia społecznego oraz wzrost zaangażowania politycznego Unii Europejskiej i krajów członkowskich w walkę z tymi zjawiskami¹. Nie bez znaczenia dla wzrostu popularności tej problematyki były skutki

¹ B. Szopa, A. Szopa, *Wykluczenie finansowe a wykluczenie społeczne*, Zeszyty Naukowe PTE, nr 11, Kraków 2011, s. 13-27.

ostatniego światowego kryzysu finansowego oraz pogarszające się ekonomiczne i społeczne warunki życia. W sytuacji tej szczególnego znaczenia nabiera kwestia ograniczania liczby osób i grup społecznych narażonych na wykluczenie finansowe. Jednym z obszarów wykluczenia finansowego jest pomijany w literaturze przedmiotu obszar związany z produktami emerytalnymi. Ograniczenie dostępu, czy trudności w korzystaniu z produktów mających na celu zabezpieczenie odpowiedniego dochodu jednostki w wieku emerytalnym stanowi poważny problem. Dla jego rozwiązania istotne jest, aby zjawisko to zdefiniować, poddać kwantyfikacji i monitorować – co dać może przyczynek do zmiany obecnej sytuacji. Stąd celem artykułu jest określenie istoty i miary wykluczenia emerytalnego oraz próba kwantyfikacji tego zjawiska w Polsce w latach 2006-2017. Zaprezentowana zostanie autorska definicja instytucjonalnego wykluczenia emerytalnego w szerokim i wąskim ujęciu, a także podjęta próba pomiaru instytucjonalnego wykluczenia emerytalnego w wąskim ujęciu.

Wykluczenie finansowe – definicja, przyczyny, obszary

W literaturze przedmiotu nie sformułowano jednoznacznej definicji zjawiska wykluczenia finansowego, które związane jest z wykluczeniem społecznym². Wskazuje się na możliwość wielokierunkowej zależności pomiędzy wykluczeniem finansowym i społecznym. W krajach Europy Zachodniej wykluczenie finansowe traktuje się jako przyczynę wykluczenia społecznego. W krajach rozwijających się jest to zależność odwrotna – wykluczenie społeczne jest przyczyną wykluczenia finansowego. Wykluczenie społeczne utożsamiane jest z doświadczaniem trudności w odniesieniu do swobodnego udziału w życiu społecznym i gospodarczym.

Tabela 1. Wykluczenie finansowe – przegląd definicji

Autor	Definicja wykluczenia finansowego
A. Leyshon i N. Thrift	proces, w efekcie którego określone grupy społeczne mają ograniczony dostęp do systemu finansowego
Komisja Europejska	proces, w którym ludzie napotykają problemy w dostępie i/lub w korzystaniu z usług oraz produktów finansowych oferowanych przez wiodące podmioty, które odpowiadałyby ich potrzebom i umożliwiałyby im prowadzenie normalnego życia w społeczeństwie, do którego należą
L. Anderloni i E.M. Carluccio	trudności , jakich doświadczają osoby o niskich dochodach i znajdujące się w niekorzystnej sytuacji społecznej w korzystaniu z usług finansowych , które są im potrzebne
NBP, ZBP, Koalicja na Rzecz Obrotu Bezgotówkowego i Mikropłatności	niezdolność jednostek, gospodarstw domowych lub grup społecznych do korzystania z niezbędnych usług finansowych w odpowiedniej postaci

Źródło: opracowanie własne na podstawie: A. Leyshon, N. Thrift, *op. cit.*, s. 314; European Commission, *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*, Brussels, May 2008, s. 9-10, www.fininc.eu, dostęp z dnia 30.04.2019; L. Anderloni, E.M. Carluccio, *Access to bank accounts and payment services. New Frontiers in Banking Services*, Springer, Berlin 2007, s. 7; *Strategia rozwoju obrotu bezgotówkowego w Polsce na lata 2009-2013*, NBP, ZBP, Koalicja na Rzecz Obrotu Bezgotówkowego i Mikropłatności, Warszawa 2009, s. 54, http://www.nbp.pl/SystemPłatniczy/Obrot_bezgotowkowy/rob_projekt.pdf, dostęp z dnia 30.04.2019.

² E. Kempson, *Policy Level Response to Financial Exclusion in Developer Countries: Lessons for Developing Countries*, Paper for Access to Finance: Building Inclusive Financial Systems, World Bank, Washington 2006, s. 5.

Trudności te obejmują również sferę finansową. W przypadku wykluczenia finansowego podkreśla się jego ekonomiczny wymiar i związek z wykluczeniem społecznym³. Wybrane definicje wykluczenia finansowego zaprezentowano w tabeli 1.

Funkcjonujące w literaturze przedmiotu definicje wykluczenia finansowego są w wielu aspektach zbieżne. Ich autorzy koncentrują się przede wszystkim na braku swobody korzystania z usług finansowych - oznaczającym trudności czy problemy w korzystaniu z tych usług, ograniczony dostęp, bądź niezdolność do korzystania z usług finansowych. Przyczyny występowania badanego zjawiska usystematyzowali E. Kempson i C. Whyley. Wyróżnili następujące rodzaje wykluczenia finansowego⁴:

- ze względu na redukcję ryzyka podejmowanego przez instytucję finansową,
- ze względu na niedostępność geograficzną oraz niepewność danych identyfikacyjnych klienta,
- spowodowane niedopasowaniem usług oferowanych przez bank do potrzeb klientów,
- ze względu na cenę oferowanych usług nieadekwatną do poziomu dochodów klienta,
- spowodowane brakiem zainteresowania instytucji finansowej daną grupą społeczną,
- samowykluczenie rozumiane jako indywidualna decyzja jednostki o rezygnacji z usług dostarczanych przez instytucję finansową (jednostka ocenia, że nie może sobie pozwolić na korzystanie z takich usług, lub - że instytucja finansowa odmówi dostępu do danej usługi).

Wśród zaprezentowanych przyczyn wykluczenia finansowego wskazać można czynniki popytowe oraz podażowe⁵. Do czynników popytowych zaliczyć można: wykluczenie ze względu na warunki oraz samowykluczenie, zaś do czynników podażowych wykluczenie ze względu na: dostęp, cenę, politykę marketingową instytucji finansowej. W literaturze przedmiotu wskazuje się również na przyczyny społeczne analizowanego zjawiska. Wymienić tu można: zmiany strukturalne na rynku pracy, zmiany demograficzne, nierówność dochodów, politykę fiskalną, czy liberalizację rynków finansowych⁶.

Warto zauważyć, że wykluczenie finansowe dotyczy korzystania z usług finansowych o różnorodnym charakterze. Stąd Bank Światowy wyróżnia kilka obszarów wykluczenia finansowego, odpowiadających usługom finansowym z zakresu: bankowości transakcyjnej, oszczędności, kredytów, ubezpieczeń⁷. W polskiej literaturze przedmiotu funkcjonuje również bardziej rozbudowana klasyfikacja obszarów wykluczenia finansowego, uwzględniająca charakter instrumentów finansowych, do

³ A. Leyshon, N. Thrift, *Geographies of financial exclusion, financial abandonment in Britain and the United States*, Transactions of the Institute of British Geographers, New Series, Vol. 20, No. 3, 1995, s. 314.

⁴ E. Kempson, C. Whyley, *Understanding and combating financial exclusion, Insurance Trends*, Vol. 21/1999, s. 18-22 oraz E. Kempson, C. Whyley, *Kept in or opted out? Understanding and combating financial exclusion*, Policy Press, Bristol 1999.

⁵ M. Penczar (red.), *Rola edukacji finansowej w ograniczaniu wykluczenia finansowego*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2014, s. 28.

⁶ A. Borcuch, *Instytucja wykluczenia finansowego w wymiarze płatności bezgotówkowych*, Studia i Materiały. Miscellanea Oeconomicae 16 (1), Wydział Zarządzania i Administracji Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce 2012.

⁷ European Commission, *op. cit.*, s. 9-10, www.fininc.eu. dostęp z dnia 30.04.2019.

których dostęp poszczególnych jednostek lub grup społecznych może być ograniczony. Wymienia się wykluczenie⁸:

- płatnicze,
- inwestycyjne,
- ubezpieczeniowe,
- emerytalne,
- kredytowe,
- oszczędnościowe.

Przywołany podział wykluczenia finansowego - wyodrębniający m.in. kategorię wykluczenia emerytalnego - stał się inspiracją do powstania niniejszego artykułu. Ze względu na brak uszczegółowionej definicji poszczególnych rodzajów wykluczenia finansowego w zaprezentowanej klasyfikacji przedstawiona zostanie autorska koncepcja wykluczenia emerytalnego.

Wykluczenie emerytalne – definicja i pomiar

Świadomość wielowymiarowego charakteru zjawiska wykluczenia finansowego wynikającego z różnorodności usług finansowych daje możliwość równoległego prowadzenia badań nad ograniczeniami w korzystaniu z poszczególnych usług finansowych. Jest to szczególnie istotne zważywszy na fakt, iż w opracowaniach naukowych poświęconych wykluczeniu finansowemu wyraźnie dominuje tematyka ograniczonego dostępu do usług bankowych. W kontekście zainteresowań badawczych autorki dotyczących rozwoju dobrowolnych form zabezpieczenia emerytalnego – funkcjonujących w ramach III filaru polskiego systemu emerytalnego - szczególnie interesujące wydaje się zdefiniowanie oraz pomiar wykluczenia emerytalnego.

Funkcjonujący w polskiej literaturze przedmiotu podział wykluczenia finansowego zaprezentowany we wcześniejszej części artykułu obejmuje obok wykluczenia płatniczego, kredytowego i ubezpieczeniowego m.in. takie kategorie wykluczenia jak: emerytalne, oszczędnościowe, czy inwestycyjne. W opinii autorki trzy ostatnie z wymienionych kategorii wykluczenia finansowego nie są rozłączne i wymagają większej precyzji w ich definiowaniu. Charakter dużej części usług finansowych (lokata bankowych, planów systematycznego oszczędzania, dobrowolnych form zabezpieczenia emerytalnego, odwróconej hipoteki) nosi bowiem pierwiastek zarówno formy oszczędności, czy inwestycji oraz może zabezpieczać cele emerytalne. Wykluczenie emerytalne ma więc wspólną płaszczyznę zarówno z wykluczeniem oszczędnościowym, jak i inwestycyjnym - w zakresie takim, w jakim tworzone oszczędności, czy realizowane inwestycje mają służyć zabezpieczeniu emerytalnemu.

Ze względu na złożoną architekturę systemów emerytalnych oraz niską homogeniczność produktów finansowych umożliwiających realizację celów emerytalnych, zdefiniowanie oraz pomiar wykluczenia emerytalnego stanowi duże wyzwanie.

⁸ T. Koźliński, *Wykluczenie płatnicze w Polsce i innych krajach Unii Europejskiej*, NBP, Warszawa 2010, https://www.nbp.pl/systemplatniczy/wykluczeniefinansowe/download/wykluczenie_platnicze_w_polsce_i_innych_krajach_ue.pdf. dostęp z dnia 30.04.2019.

Z pewnością nie nastęcza problemu zdefiniowanie wykluczenia emerytalnego w zawężonym ujęciu instytucjonalnym. Jest to wykluczenie emerytalne odnoszące się wyłącznie do problemu korzystania czy dostępności jednostek do produktów emerytalnych funkcjonujących w ramach poszczególnych filarów danego systemu emerytalnego. Podstawowym kryterium różnicującym produkty emerytalne w ramach filarów jest obligatoryjność partycypacji w nich, co daje naturalną możliwość ich klasyfikacji. Przyjmując to kryterium podziału produktów emerytalnych instytucjonalne wykluczenie emerytalne w szerokim ujęciu dotyczy sytuacji, w której jednostka ma ograniczony dostęp do wszystkich funkcjonujących w ramach systemu emerytalnego form zabezpieczenia – zarówno obligatoryjnych, jak i dobrowolnych (całkowite wykluczenie z systemu emerytalnego). Instytucjonalne wykluczenie emerytalne w wąskim ujęciu dotyczy zaś sytuacji, w której jednostka ma ograniczony dostęp jedynie do dobrowolnych, dodatkowych form zabezpieczenia emerytalnego (funkcjonujących w Polsce w ramach III filaru systemu emerytalnego).

Zdefiniowane instytucjonalne wykluczenie emerytalne (w wąskim i szerokim ujęciu) stanowi oczywiście specyficzną część zjawiska wykluczenia emerytalnego. Pamiętać należy bowiem, że poza instytucjonalnymi produktami emerytalnymi usankcjonowanymi prawnie w ramach systemu emerytalnego oszczędzanie na cele emerytalne może przebiegać z wykorzystaniem różnorodnych produktów/usług finansowych. Wykluczenie emerytalne w najszerszym kontekście obejmuje więc osoby, które doświadczają trudności lub niezdolne są do zabezpieczenia dochodu emerytalnego w jakikolwiek sposób – nie są uczestnikami systemu emerytalnego oraz nie oszczędzają na cele emerytalne wykorzystując inne produkty/usługi finansowe.

Dobór miar instytucjonalnego wykluczenia emerytalnego – w obu podejściach - jest konsekwencją przyjętych definicji. Pomiaru instytucjonalnego wykluczenia emerytalnego w szerokim ujęciu dokonać można w oparciu o odsetek osób nie objętych zabezpieczeniem emerytalnym w jakiejkolwiek z form istniejących w ramach systemu emerytalnego. Miarą instytucjonalnego wykluczenia emerytalnego w wąskim ujęciu jest zaś odsetek osób nie korzystających z poszczególnych, dobrowolnych form zabezpieczenia emerytalnego. Warto podkreślić, że miara ta jest odwrotnością wskaźnika penetracji dobrowolnych form zabezpieczenia emerytalnego, odzwierciedlającego skalę uczestnictwa w dobrowolnych programach emerytalnych. Wskaźnik szacowany jest jako iloraz liczby uczestników analizowanych form zabezpieczenia emerytalnego oraz liczby osób aktywnych zawodowo, gdzie ludność aktywna zawodowo definiowana jest jako wszyscy pracujący zawodowo (pracodawcy, pracownicy najemni, pracujący na własny rachunek, nieodpłatnie pomagający członkowie rodzin) oraz zarejestrowani bezrobotni⁹. Interpretacyjnie pozwala na określenie odsetka osób pracujących oraz poszukujących pracy, które oszczędzają na emeryturę w PPE, IKE, IKZE, czy w PPK.

Warto podkreślić, że pomiar wykluczenia emerytalnego w zaprezentowanej konwencji nie jest zadaniem prostym, głównie ze względu na ograniczenia w dostępności danych. Również zróżnicowanie architektury systemów emerytalnych

⁹*Metainformacje. Słownik pojęć*, GUS, Warszawa 2011, <https://stat.gov.pl/metainformacje/sloownik-pojec/pojecia-stosowane-w-statystyce-publicznej/1126,pojecie.html>, dostęp z dnia 5.05.2019.

w poszczególnych krajach jest czynnikiem utrudniającym międzynarodowe porównania skali wykluczenia emerytalnego.

Biorąc pod uwagę zakres tematyczny niniejszego opracowania – w dalszej części pracy analizowane będzie instytucjonalne wykluczenie emerytalne w ujęciu wąskim.

Pomiar instytucjonalnego wykluczenia emerytalnego w wąskim ujęciu w Polsce w latach 2006-2017

Zgodnie z przyjętą w artykule definicją instytucjonalne wykluczenie emerytalne w wąskim ujęciu dotyczy sytuacji, w której jednostka ma ograniczony dostęp do dobrowolnych form zabezpieczenia emerytalnego funkcjonujących w danym systemie emerytalnym. W polskim systemie emerytalnym funkcjonują obecnie cztery rodzaje dobrowolnych programów emerytalnych: Pracownicze Programy Emerytalne (PPE), Indywidualne Konta Emerytalne (IKE), Indywidualne Konta Zabezpieczenia Emerytalnego (IKZE) i Pracownicze Programy Kapitałowe (PPK). Czwarta dobrowolna forma oszczędzania emerytalnego - PPK - rozpoczęła funkcjonowanie w połowie 2019 roku i będzie wprowadzana etapami - począwszy od 1 lipca 2019 roku do PPK przystąpili najwięksi pracodawcy, zatrudniający powyżej 250 pracowników, w ostatniej kolejności - w 2021 roku - małe firmy oraz jednostki sektora finansów publicznych¹⁰.

W celu oceny skali instytucjonalnego wykluczenia emerytalnego w wąskim ujęciu w Polsce - mierzonego odsetkiem osób aktywnych ekonomicznie i niekorzystających z dostępnych, dobrowolnych programów emerytalnych - przeprowadzona zostanie analiza rynku PPE, IKE, IKZE (PPK zostaną pominięte w analizie ze względu na zbyt krótki okres ich funkcjonowania, implikujący brak danych z badanego zakresu) z uwzględnieniem zmian dwóch podstawowych wielkości charakteryzujących ten rynek:

- liczby uczestników poszczególnych programów emerytalnych,
- wskaźników penetracji dobrowolnych programów emerytalnych.

Wyniki analizy zmian wskazanych wielkości pozwolą na oszacowanie przyjętej miary instytucjonalnego wykluczenia emerytalnego w wąskim ujęciu.

Analiza liczby uczestników dobrowolnych programów emerytalnych w Polsce napotyka na podstawowy problem agregacji osób oszczędzających na cele emerytalne. Ze względu na ustawową możliwość jednoczesnego uczestnictwa we wszystkich formach funkcjonujących w III filarze oraz brak statystyk uwzględniających fakt uczestnictwa w kilku różnorodnych programach liczbę uczestników III filaru oszacować można jedynie z dużym przybliżeniem. Rzeczywista zagregowana liczba uczestników dobrowolnych programów emerytalnych w Polsce jest bowiem niższa od sumy uczestników IKE, PPE, IKZE. Jej urealnienie poprzez wyeliminowanie podwójnego lub nawet potrójnego uczestnictwa w III filarze nie jest obecnie możliwe, tak jak i oszacowanie skali zjawiska polegającego na korzystaniu z więcej niż jednego programu emerytalnego. Zmiany liczby uczestników dobrowolnych programów emerytalnych w Polsce w latach 2006-2017 zaprezentowano w tabeli 2.

Dobrowolną formą oszczędzania na cele emerytalne skupiającą największą liczbę uczestników są w Polsce IKE, następnie IKZE oraz PPE. Na koniec 2017 roku

¹⁰ Art. 134 Ustawy z dnia 4 października 2018 roku o pracowniczych planach kapitałowych (Dz. U. 2018 poz. 2215).

Indywidualne Konta Emerytalne posiadało 951,6 tys. osób (dopiero w 2017 roku liczba IKE przekroczyła poziom 915,5 tys. kont - osiągnięty przed kryzysem finansowym w 2007 roku). Warto podkreślić, że spadkowi liczby IKE w okresie kryzysu finansowego nie towarzyszył spadek liczby uczestników PPE. Z obserwacji tych można wysnuć wniosek, że łatwiej „wyjść” z inwestycji emerytalnej o charakterze indywidualnym, niż grupowym. Z perspektywy wprowadzanych do systemu emerytalnego PPK wydaje się to korzystnym mechanizmem, zwiększającym stabilność długoterminowych oszczędności emerytalnych.

Tabela 2. Liczba uczestników dobrowolnych programów emerytalnych w Polsce w latach 2006-2017 (w tys.)

Rok	Liczba uczestników PPE	Liczba IKE	Liczba IKZE
2006	281,5	840,3	0,0
2007	312,1	915,5	0,0
2008	325,0	853,8	0,0
2009	333,5	809,2	0,0
2010	342,5	792,5	0,0
2011	344,6	814,4	0,0
2012	358,1	813,3	32,8
2013	375,0	817,7	496,4
2014	381,0	824,5	528,1
2015	392,6	855,2	597,3
2016	395,6	867,8	643,1
2017	395,8	951,6	691,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportów rocznych KNF - *Biuletyny roczne. Rynek PPE*, raporty za lata 2006-2017, KNF, Warszawa, https://www.knf.gov.pl/opracowania/rynek_emerytalny/dane_o_rynku/rynek_ppe_ike/Dane_roczne/roczne_pp_e.html [dostęp 5.04.2019]; *Informacje liczbowe o rynku IKE*, raporty za lata 2006-2017, KNF, Warszawa, http://www.knf.gov.pl/opracowania/rynek_emerytalny/dane_o_rynku/rynek_ppe_ike/Dane_IKE/dane_ike.html [dostęp 6.04.2019]; *Informacje liczbowe o rynku IKZE*, raporty za lata 2012-2017, KNF Warszawa, https://www.knf.gov.pl/opracowania/rynek_emerytalny/dane_o_rynku/rynek_ppe_ike/Dane_IKZE/dane_ikze.html [dostęp 8.04.2019].

W ocenie podmiotowej struktury rynku dobrowolnych form emerytalnych na uwagę zasługuje również fakt, iż druga pod względem liczebności uczestników forma oszczędzania emerytalnego – IKZE – funkcjonuje zaledwie kilka lat. Sukcesu IKZE upatrywać można prawdopodobnie w zastosowanym mechanizmie opodatkowania, pozwalającym na uzyskanie korzyści podatkowych w momencie płacenia składki na IKZE - ulga podatkowa w postaci możliwości odliczenia od podstawy opodatkowania podatkiem dochodowym od osób fizycznych kwot wpłat na to konto, dokonanych przez oszczędzającego w danym roku podatkowym, do wysokości określonej w przepisach o IKZE¹¹.

Wśród funkcjonujących, dobrowolnych form oszczędzania na emeryturę Pracownicze Programy Emerytalne skupiają najmniejszą liczbę uczestników, mimo iż są najstarszą dobrowolną formą oszczędzania w Polsce. W analizowanym okresie liczba uczestników PPE stale rosła z 281,5 tys. do 395,8 tys. osób. Wzrost ten następował

¹¹Art. 26 ust. 1 pkt 2b Ustawy z dnia 26 lipca 1991 roku o podatku dochodowym od osób fizycznych (Dz.U.2018.0.1509).

pomimo spadku liczby tworzonych PPE w latach 2012-2017¹². W dalszym rozwoju PPE w Polsce z pewnością interesujące będą kolejne etapy wprowadzania PPK, które diametralnie zmieni obraz III filara systemu emerytalnego w Polsce. Równoległe funkcjonowanie bliźniaczych PPE i PPK stanowić będzie duże wyzwanie dla ustawodawcy, aby zapewnić obu programom takie warunki funkcjonowania, aby nie stanowiły one konkurencji względem siebie, lecz uzupełniały się wzajemnie i wychodziły naprzeciw innym oczekiwaniom i potrzebom¹³ (KNF, 2018).

Dane dotyczące liczby uczestników analizowanych programów w Polsce pozwalają na oszacowanie wartości wskaźników penetracji stanowiących stosunek liczby uczestników badanych form emerytalnych do liczby osób aktywnych ekonomicznie (tabela 3).

Tabela 3. Wskaźniki penetracji dobrowolnych form zabezpieczenia emerytalnego w Polsce w latach 2006-2017 (w %)

Rok	Zagregowany wskaźnik penetracji wszystkich form zabezpieczenia emerytalnego*	Wskaźnik penetracji PPE	Wskaźnik penetracji IKE	Wskaźnik penetracji IKZE
2006	6,7	1,7	5,0	-
2007	7,3	1,8	5,4	-
2008	6,9	1,9	5,0	-
2009	6,6	1,9	4,6	-
2010	6,6	2,0	4,6	-
2011	6,7	2,0	4,7	-
2012	7,0	2,1	4,7	0,2
2013	9,7	2,2	4,7	2,8
2014	10,0	2,2	4,8	3,0
2015	10,6	2,2	4,9	3,4
2016	11,0	2,3	5,0	3,7
2017	11,9	2,3	5,5	4,0

*do szacowania zagregowanego wskaźnika penetracji wszystkich form zabezpieczenia emerytalnego wykorzystano zagregowaną liczbę uczestników PPE, IKE i IKZE.

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportów rocznych KNF - *Biuletyny roczne. Rynek PPE*, raporty za lata 2006-2017, KNF, Warszawa, https://www.knf.gov.pl/opracowania/rynek_emerytalny/dane_o_ryнку/rynek_ppe_ike/Dane_roczne/roczne_pp_e.html [dostęp 5.04.2019]; *Informacje liczbowe o rynku IKE*, raporty za lata 2006-2017, KNF, Warszawa, http://www.knf.gov.pl/opracowania/rynek_emerytalny/dane_o_ryнку/rynek_ppe_ike/Dane_IKE/dane_ike.html [dostęp 6.04.2019]; *Informacje liczbowe o rynku IKZE*, raporty za lata 2012-2017, KNF Warszawa, https://www.knf.gov.pl/opracowania/rynek_emerytalny/dane_o_ryнку/rynek_ppe_ike/Dane_IKZE/dane_ikze.html [dostęp 8.04.2019] oraz raportów rocznych GUS - *Aktywność ekonomiczna ludności Polski*, raporty za lata 2006-2017, GUS, Warszawa, <https://stat.gov.pl>. [dostęp 8.04.2019].

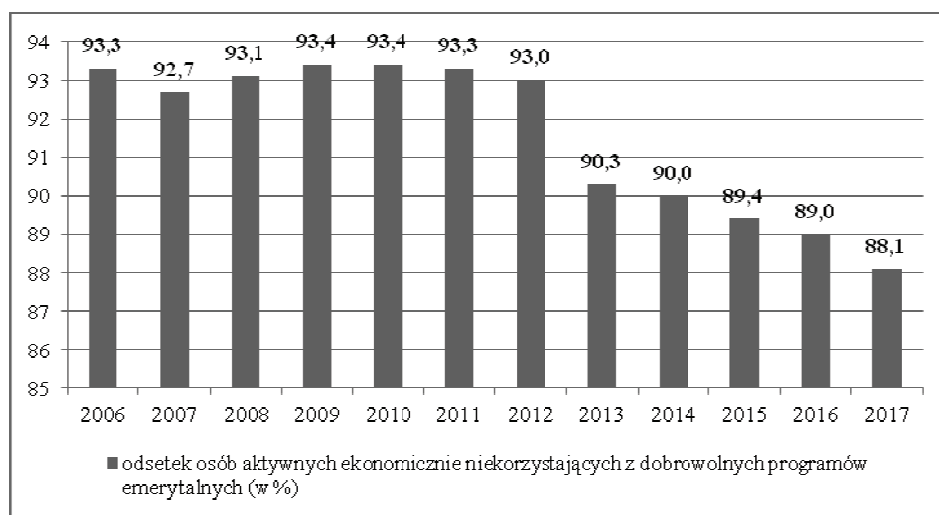
Wyniki analizy zmian wartości wskaźników penetracji dobrowolnych form zabezpieczenia emerytalnego pozwalają ocenić stopień ich rozwoju w Polsce jako bardzo niski. W latach 2006-2017 wartość zagregowanego wskaźnika penetracji

¹² *Biuletyny roczne. Rynek PPE*, raporty za lata 2006-2017, KNF, Warszawa, https://www.knf.gov.pl/opracowania/rynek_emerytalny/dane_o_ryнку/rynek_ppe_ike/Dane_roczne/roczne_pp_e.html [dostęp 5.04.2019].

¹³ *Pracownicze Programy Emerytalne w 2017 roku*, KNF, Warszawa 2018, s. 37-38, https://www.knf.gov.pl/?articleId=62266&p_id=18, dostęp z dnia 10.05.2019.

dobrowolnych form zabezpieczenia emerytalnego wzrosła z poziomu 6,7% do 11,9%. Oznacza to, że na koniec 2017 roku niespełna dwanaście procent aktywnych ekonomicznie Polaków oszczędzało na emeryturę w III filarze systemu emerytalnego. Należy podkreślić, iż rzeczywiste wartości zagregowanego wskaźnika penetracji wszystkich form zabezpieczenia emerytalnego są jeszcze niższe ze względu na możliwość dwu lub trzykrotnego uwzględnienia w analizowanej mierze osób korzystających równoległe z kilku dobrowolnych form zabezpieczenia emerytalnego. Warto wskazać, iż wyższymi wartościami wskaźników penetracji charakteryzowały się indywidualne programy emerytalne - IKE i IKZE, niższy zaś był stopień uczestnictwa osób aktywnych ekonomicznie w programach pracowniczych. Na koniec 2017 roku w formach indywidualnych oszczędzało łącznie 9,5% uczestników rynku, w formie pracowniczej było to zaledwie 2,3%.

Wyniki analizy stopnia partycypacji polskiego społeczeństwa w dobrowolnych formach zabezpieczenia emerytalnego pozwalają na określenie skali - zdefiniowanego w wąskim ujęciu – instytucjonalnego wykluczenia emerytalnego w Polsce. Zmiany odsetka osób aktywnych ekonomicznie i niekorzystających z dobrowolnych form zabezpieczenia emerytalnego zaprezentowano na wykresie 1.

Wykres 1. Skala instytucjonalnego wykluczenia emerytalnego w wąskim ujęciu w Polsce w latach 2006-2017
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Tabeli 3.

Instytucjonalne wykluczenie emerytalne w wąskim ujęciu obejmuje w Polsce znaczną część społeczeństwa. Na koniec 2017 roku ponad 88% osób aktywnych ekonomicznie nie uczestniczyło w żadnej formie dobrowolnego oszczędzania na emeryturę. Świadczy to o bardzo niskiej popularności produktów oszczędnościowych tworzonych w ramach III filara polskiego systemu emerytalnego. Pozytywnie ocenić można jednak stały, spadkowy trend analizowanej miary – w latach 2010-2017 odsetek osób aktywnych ekonomicznie i niekorzystających z dobrowolnych programów emerytalnych spadł o ponad 5 punktów procentowych.

Warto nadmienić, że w perspektywie realizujących się (rozpoczęcie działalności przez PPK od 1 lipca 2019 roku) oraz planowanych zmian (likwidacja OFE) polskiego systemu emerytalnego ukształtowany obecnie poziom wykluczenia emerytalnego zwanego z ograniczeniami w korzystaniu z dobrowolnych form oszczędzania na emeryturę ulegnie znacznym zmianom. Zastosowany w konstrukcji PPK mechanizm automatycznego zapisu, z możliwością rezygnacji może wspomóc proces stopniowego ograniczania instytucjonalnego wykluczenia emerytalnego w wąskim ujęciu – za sprawą powszechności tego rozwiązania wśród osób pracujących oraz poprzez zaangażowanie pracodawcy jako podmiotu inicjującego korzystanie przez pracownika z programów emerytalnych. Część uczestników rynku nie będzie już odkładała momentu oszczędzania na emeryturę na późniejsze okresy, część osób dotychczas niezdecydowanych na świadome oszczędzanie na emeryturę nie podejmie wysiłku rezygnacji z programu. Również planowana likwidacja OFE i przekazanie części zgromadzonych w nich aktywów na IKE spowoduje dalszy spadek instytucjonalnego wykluczenia emerytalnego w wąskim ujęciu oraz dalsze, istotne zmiany strukturalne na rynku dobrowolnych programów emerytalnych w Polsce.

Podsumowanie

Instytucjonalne wykluczenie emerytalne w wąskim ujęciu – odnoszące się do ograniczonego uczestnictwa w dodatkowych formach oszczędzania na emeryturę - stanowi w Polsce poważny problem. Mimo, iż dobrowolne formy oszczędzania na cele emerytalne są integralnym elementem polskiego systemu emerytalnego od kilkunastu lat - poziom i dynamika ich rozwoju wydają się być niewystarczające. Niskie wartości wskaźników partycypacji w PPE, IKE, IKZE potwierdzają to – dodatkowo na cele emerytalne oszczędza niewielka część polskiego społeczeństwa. Analizowane w opracowaniu wykluczenie emerytalne dotyka prawie 90 % ludzi aktywnych ekonomicznie.

Ze względu na istotny zakres zmian wprowadzanych w obszarze dobrowolnych programów emerytalnych na moment obecny ciężko przewidzieć możliwy kierunek zmian poziomu analizowanego wykluczenia emerytalnego w Polsce. Optymistyczne wydają się zapowiedzi dotyczące potencjalnej liczby pracowników objętych PPK - 11,5 mln osób¹⁴ (Sikora, 2019). Na weryfikację tych prognoz trzeba jednak poczekać. Niewiadomą pozostaje również finalny kształt podmiotowej struktury rynku dobrowolnych programów emerytalnych w przyszłości.

Ze względu na ograniczony zakres niniejszego opracowania problematyka determinant, skutków i przeciwdziałania wykluczeniu emerytalnemu we wszystkich definiowanych w opracowaniu aspektach tego zjawiska - nie została poruszona, będzie ona przedmiotem odrębnych badań.

¹⁴ P. Sikora, *Pracownicze Plany Kapitałowe (PPK) – co to takiego i kiedy wejdzie w życie*, Gazeta Prawna.pl, artykuł z dnia 16.04.2019, <https://www.gazetaprawna.pl/ppk/artykuly/1315274,ppk-pracownicze-plany-kapitalowe-kiedy-wejda-w-zycie-skladki-wypłata.html>, dostęp z dnia 30.04.2019.

Literatura:

- Aktywność ekonomiczna ludności Polski*, raporty za lata 2006-2017, GUS, Warszawa, <https://stat.gov.pl>.
- Anderloni L., Carluccio E.M., 2007: *Access to bank accounts and payment services. New Frontiers in Banking Services*, Springer, Berlin, s. 7.
- Biuletyny roczne. Rynek PPE*, raporty za lata 2006-2017, KNF, Warszawa, https://www.knf.gov.pl/opracowania/rynek_emerytalny/dane_o_rynku/rynek_ppe_ike/Dane_roczne/roczne_ppe.html.
- Borcuch A., *Instytucja wykluczenia finansowego w wymiarze płatności bezgotówkowych*, Studia i Materiały. Miscellanea Oeconomicae., Rok 16, Nr 1, Wydział Zarządzania i Administracji Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce 2012.
- European Commission, *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion*, Brussels 2008, s. 9-10, www.fininc.eu.
- Informacje liczbowe o rynku IKE*, raporty za lata 2006-2017, KNF, Warszawa, http://www.knf.gov.pl/opracowania/rynek_emerytalny/dane_o_rynku/rynek_ppe_ike/Dane_IKE/dane_ike.html.
- Informacje liczbowe o rynku IKZE*, raporty za lata 2012-2017, KNF Warszawa, https://www.knf.gov.pl/opracowania/rynek_emerytalny/dane_o_rynku/rynek_ppe_ike/Dane_IKZE/dane_ikze.html.
- Kempson E., *Policy Level Response to Financial Exclusion in Developer Countries: Lessons for Developing Countries*, Paper for Access to Finance: Building Inclusive Financial Systems, World Bank, Washington 2006.
- Kempson, E., Whyley C., *Understanding and combating financial exclusion, Insurance Trends*, Vol. 21/1999.
- Kempson, E., Whyley, C., *Kept in or opted out? Understanding and combating financial exclusion*, Policy Press, Bristol 1999.
- Koźliński T., *Wykluczenie płatnicze w Polsce i innych krajach Unii Europejskiej*, NBP, Warszawa 2010, https://www.nbp.pl/systemplatniczy/wykluczeniefinansowe/download/wykluczenie_platnicze_w_polsce_i_innych_krajach_ue.pdf.
- Leyshon A., Thrift N., *Geographies of financial exclusion, financial abandonment in Britain and the United States*, Transactions of the Institute of British Geographers, New Series, Vol. 20, No. 3, Bristol 1995.
- Metainformacje. Słownik pojęć*, GUS, Warszawa 2011, <https://stat.gov.pl/metainformacje/sloownik-pojec/pojecia-stosowane-w-statystyce-publicznej/1126.pojecie.html>.
- Penczar M. (red.), *Rola edukacji finansowej w ograniczaniu wykluczenia finansowego*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk 2014.
- Pracownicze Programy Emerytalne w 2017 roku*, KNF, Warszawa 2018, s. 37-38, https://www.knf.gov.pl/?articleId=62266&p_id=18.
- Sikora P., *Pracownicze Plany Kapitałowe (PPK) – co to takiego i kiedy wejdzie w życie*, Gazeta Prawna.pl, artykuł z dnia 16.04.2019, <https://www.gazetaprawna.pl/ppk/artykuly/1315274.ppk-pracownicze-plany-kapitalowe-kiedy-wejda-w-zycie-skladki-wyplata.html>.
- Strategia rozwoju obrotu bezgotówkowego w Polsce na lata 2009-2013*, NBP, ZBP, Koalicja na Rzecz Obrotu Bezgotówkowego i Mikropłatności, Warszawa 2009, http://www.nbp.pl/SystemPlatniczy/Obrot_bezgotowkowy/rob_projekt.pdf.
- Szopa B., Szopa A., *Wykluczenie finansowe a wykluczenie społeczne*, Zeszyty Naukowe PTE, nr 11, Kraków 2011.
- Ustawa z dnia 4 października 2018 roku o pracowniczych planach kapitałowych (Dz. U. 2018 poz. 2215).
- Ustawa z dnia 26 lipca 1991 roku o podatku dochodowym od osób fizycznych (Dz.U.2018.0.1509).

Abstract

The issue of financial exclusion is an important area of research in modern finance science, mainly due to the serious effects that this phenomenon implies in both the macro (for the economy and the financial sector) and micro scale (for consumers of financial services). Observing changes in demography (increasing life expectancy, aging of societies) and a drop in forecasted replacement rates in basic pension systems, the category of pension exclusion, which involves limited access of individuals to pension products, is of particular importance. The purpose of this paper is to determine the nature and measure of pension exclusion and attempt to quantify this phenomenon in Poland in the years 2006-2017. The originality of the study is the author's definition of institutional pension exclusion in both a broad and narrow perspective, as well as the attempt to measure institutional retirement exclusion in specific avenues, including: the analysis of changes in the number of voluntary pension scheme participants, penetration rates for individual pension programs and the percentage of economically active people not using pension products.

Keywords: financial exclusion, pension exclusion, voluntary pension plans.

JEL Codes: J-26, G-20, D-14.

Informacje o autorze:

Kamila Stańczak-Strumillo

Uniwersytet Gdański

ul. Armii Krajowej 101, 81-824 Sopot

e-mail: kamila.stanczak-strumillo@ug.edu.pl

ORCID: 0000-0001-8623-2387